

voy a pretender obligarle, por poner un ejemplo, a asistir a debates sobre el Pla Integral d'Arqueologia de Catalunya (PIACAT) ni condenarle —y menos aún a sus lectores— a aburrirse con informaciones repetitivas o ininteligibles de doctos arqueólogos pelmazos, emperrados siempre en que su descubrimiento es único y el más antiguo. Seguro que comunica más y mejor la elefanta Susi del Zoo de Barcelona, a quien dedicó la crónica de *El País* del pasado 14 de febrero, que la mayoría de los arqueólogos. Los investigadores estamos cada vez más convencidos de que la comunicación científica es un valor añadido, pero raramente nos interesamos lo suficiente porque no promociona y sólo muy excepcionalmente comunicamos bien. La cuestión es otra y la culpa no es suya: qué lugar ocupa la arqueología en los medios de comunicación, en manos de quién está y qué hacen o deberían hacer los organismos responsables. La presencia de excelentes profesionales de la divulgación científica como Enric Calpena o Josep Corbella, de iniciativas como el *Observatorio de la Comunicación* de la UPF (Agustín de Semir) o *CosmoCaixa* (Jorge Wagensberg), la revista *Sapiens* (Jordi Creus) o las tímidas actuaciones institucionales como la *Setmana de la Ciència* o la publicación del manual *Breus orientacions a la comunicació científica* (Departament d'Universitat, Recerca i Societat de la Informació, Direcció General de Recerca, Barcelona 2005) no son suficientes. La verdad es que el periodismo científico especializado es casi inexistente entre nosotros y ningún periódico tiene un suplemento o páginas regularmente dedicadas a la divulgación científica. La arqueología como la historia se vende en los quioscos más que nunca, pero paradójicamente aparece en los medios de comunicación más a menudo asociada a mensajes negativos (conflictos con promotores, pérdida de patrimonio, comercio ilegal de antigüedades, conflictos laborales...).

Algunas recetas para remediar esta situación parecen evidentes y ayudarían a sentar las bases de una política comunicativa por parte de la administración implicada; habría que coordinar la actuación de las direcciones generales de Recerca y del Patrimonio Cultural —¡eso es nada!— y comprometer a todas las instituciones competentes, la Administración y los entes locales, las universidades, los institutos de investigación, los museos, las empresas de arqueología y las asociaciones de amigos del patrimonio. En una dirección, como la calidad de la comunicación se mide en el punto de recepción, a medio y largo plazo, la buena profesionalización es la clave; por ello, se deberían promover acuerdos y convenios para incluir los contenidos formativos y los perfiles profesionales correspondientes a la interpretación del patrimonio y al periodismo y el documentalismo científico en los títulos de grado y másters impartidos por facultades con estudios de humanidades, periodismo y comunicación audiovisual. En la otra, desde ya, deberían abrirse líneas de subvención a la divulgación, exigir en los proyectos arqueológicos las acciones comunicativas previstas y aceptar entre los conceptos de gasto en las excavaciones subvencionadas las actividades de difusión. Tampoco hay que olvidar que el reciclaje de arqueólogos en divulgadores e

intérpretes del patrimonio puede dar —y de hecho da— buenos resultados, pues tiene el valor añadido de las vivencias, la experiencia personal y el conocimiento de la investigación y sus procedimientos.

Mientras tanto, colegas, os recomiendo que expliquéis vuestras historias al bueno de Jacinto Antón y os deseo suerte. La primera vez que escribió sobre la fortaleza ibérica de Arbeca, su artículo empezaba: "Roma no era más que un villorrio. Cartago despuntaba apenas como una floreciente colonia fenicia. Grecia salía de la edad oscura en que la había sumido la invasión doria. Faltaba un siglo para la fundación de Empúries. Mientras..." (*El País*, 02-10-94). Aún levitamos.

Emili Junyent

Universitat de Lleida
ejunyent@historia.udl.cat

Lorrio, Alberto L. *Qurénima. El Bronce Final del Sureste de la Península Ibérica*. Real Academia de la Historia-Universidad de Alicante. Bibliotheca Archaeologica Hispana 27-Anejo a *Lucentum*, 17. Madrid 2008. 598 pàgs. ISBN: 978-84-96849-41-9.

Els treballs que L. i E. Siret portaren a terme a les necròpolis del sud-est i els materials que s'hi recuperaren han tingut un lloc destacat durant tots aquests anys en el panorama bibliogràfic espanyol referit a la protohistòria de l'àrea i, més particularment, en tot allò referent a l'adopció del ritual incinerador i a la penetració dels camps d'urnes cap al sud. Tanmateix, ha calgut esperar un segle per a poder consultar una obra, la que aquí ressenyem, que presenti de forma completa i ben documentada el registre material recuperat durant els treballs esmentats.

El nucli fort del treball d'A. L. Lorrio està representat pel reexamen exhaustiu d'aquestes evidències: d'una banda, a través de la revisió de la documentació dels germans Siret ja publicada, de la inèdita de L. Siret i del Diari d'Excavació, també inèdit, del sobrestant dels Siret, Pedro Flores; de l'altra, mitjançant una minuciosa tasca de localització i identificació de les restes conservades d'aquestes àrees funeràries.¹ Aquesta tasca ha donat lloc a un detallat catàleg dels 64 sepulcres identificats, cosa que ja és per si mateixa molt rellevant; això no obstant, l'obra no es limita a aquest repertori sinó que l'autor realitza un detallat estudi de l'evidència material, així com de la resta de dades provinents de l'àrea entre els segles x i vii ane, de forma que el conjunt justifica de sobres el subtítol de l'obra: *El Bronce Final del Sureste de la Península Ibérica*.

L'obra té dues parts. La primera és la constituïda pels capítols dedicats a la dilatada història de les

1. Algunes no han estat localitzades, tot i que, almenys part d'elles (Campos i Parazuelos), sembla que haurien d'estar als Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Brussel·les; totes les estudiades —afortunadament la major part de les que s'exhumaren en el moment de les excavacions— estan dipositades al Museo Arqueológico Nacional de Madrid.

investigacions, al catàleg dels sepulcres, a l'estudi de les restes ceràmiques i d'altres tipus (ornaments, estris, armes) que s'hi han exhumat, a la cronologia i al ritual i l'arquitectura funerària. La segona part contextualitza les evidències funeràries objecte del treball i les interpreta en el marc del bronze final del sud-est (Grup de Qurénima) i els territoris limítrofs. Aquesta darrera integra els capítols dedicats a la cronologia, la topografia, el paisatge i la societat i a l'anàlisi de les manifestacions funeràries en el quadrant sud-oriental de la península Ibèrica durant el bronze final. Són ressenyables els cinc annexos de l'obra dedicats, respectivament, als aspectes tecnològics en la metal·lúrgia del bronze final-ferro del sud-est (Ignacio Montero), a les reutilitzacions dels sepulcres amb posterioritat al Bronze Final (Alberto L. Lorrio i Mª Dolores Sánchez de Prado), a les datacions de carboni 14 realitzades en tres dels sepulcres catalogats (Alberto L. Lorrio i Ignacio Montero), a les datacions de carboni 14 del bronze final del sud-est (Mariano Torres Ortiz) i a l'estudi antropològic i paleopatològic de les restes humanes conservades (Mª Paz de Miguel Ibáñez).

Del panorama funerari del Grup de Qurénima emergeix un món cultural de personalitat ben definida i, a la vegada, caracteritzat per una diversitat d'aportacions que, en l'aspecte funerari, es manifesta en la coexistència de sepulcres col·lectius i sepulcres individuals, de la inhumació i de la incineració² —que es documenten tant en àrees funeràries diferenciades com en una mateixa necròpolis— i d'una gran variabilitat pel que fa al continent sepulcral (reutilització de sepulcres megalítics, cambres simples, cistes, *loculi*, fosses, pous). Aquesta diversitat s'evidencia també a través dels dipòsits funeraris, on coexisteixen ítems de tradicions diverses, entre les quals són, però, destacables els conjunts vasculars i ceràmics relacionats amb els horitzons materials dels CC.UU. i que, al seu torn, semblen vincular-se clarament amb la introducció de la pràctica de la incineració.

Lorrio situa les primeres incineracions a inicis i mitjan segle IX a Almeria, a la Cuenca de Vera (Caldero de Mojácar, Qurénima³), coetàniament a la necròpolis de les Moreres I a Alacant. Tanmateix, les necròpolis d'incineració es daten a partir de la primera meitat del segle VIII a Almeria i sud de Múrcia. Creu que la incineració, els materials culturalment relacionables amb els CC.UU. i els petits grups de gent que en foren els portadors penetraren des del nord a través del corredor del sud d'Alacant i Múrcia.

Tot i que, a parer nostre, les evidències —que ara coneixem de forma completa gràcies a l'autor— posen de manifest amb contundència l'adscripció d'un conjunt notable de materials a l'horitzó dels camps d'urnes

2. En l'obra s'utilitzen els termes incineració i cremació com a sinònims. Tenint en compte que en molts àmbits científics es considera que ambdós designen realitats rituals diferents, hauria estat aconsellable cenyir-se al terme "incineració".

3. La primera datable a principis del segle IX i la segona a mitjan. En ambdues apareix la incineració coexistent amb la inhumació. Torres descarta, al nostre parer molt encertadament, que la datació de C14, ja coneguda, de Qurénima (1633-1369 cal a.n.e.), tingui relació amb les incineracions.

(tal com havien defensat molts autors anteriorment) la interpretació que es faci d'aquest fet constitueix un tema més complex. Per la nostra part, voldríem remarcar, com ja hem fet alguna vegada, que l'actual qüestionament dels CC.UU. com una cultura arqueològica no pot amagar el pes indubtable dels conjunts materials que s'hi relacionen en la nostra protohistòria que, en tot cas, requereixen noves hipòtesis explicatives. No obstant això, potser hauria estat convenient que l'autor fes referència al panorama interpretatiu actual pel que fa als CC.UU. del nord-est.

El treball se significa per una minuciositat i exhaustivitat que, tot i que el converteix en una obra de lectura lluny de ser lleugera, constitueix un valor important en el panorama actual de les publicacions científiques de la nostra disciplina, a vegades llastrat per la manca de publicació de les bases empíriques sobre les quals se sustenten les diverses aportacions interpretatives. En aquest sentit, cal felicitar l'autor i també els editors. La tasca que ha hagut de portar a terme el primer constitueix un tipus de feina ingrat en alguns aspectes, que requereix moltes hores de dedicació sense garanties pel que fa als resultats; no obstant això, és absolutament necessària i d'un gran valor científic. No solament perquè, com diu el mateix A. L. Lorrio, "...la defensa del Patrimonio Arqueológico empieza por valorar, estudiar y dar a conocer lo que permanece olvidado en nuestros museos" (p. 472), sinó també perquè sovint, com és el cas present, proporciona resultats científics rellevants. En aquest cas, l'obra que ressenyem dona una visió nova i més documentada sobre el bronze final del sud-est i, a la vegada, ofereix als investigadors la possibilitat de poder millorar-la, enriquir-la i discutir-la a partir de bases contrastades.

Núria Rafel
Universitat de Lleida
nrafel@historia.udl.cat

Quesada Sanz, Fernando. *Ultima ratio regis. Control y prohibición de las armas desde la Antigüedad a la Edad Moderna*. Ediciones Polifemo, Madrid 2009. Dipòsit Legal: M-8.146-2009. 487 pàgs.
ISBN: 978-84-96813-23-6.

Tras el tópico suele esconderse una verdad medio entera, pero en ocasiones como esta, simplemente, el tópico es cierto: el autor no necesita presentación alguna, al menos entre lectores y lectoras interesados en la civilización ibérica, su historia y su arqueología o en el armamento de los pueblos mediterráneos, protohistóricos y antiguos. Profesor titular de la Universidad Autónoma de Madrid (UAM) —su universidad debería haberle nombrado hace tiempo catedrático por autoestima institucional y para evitar bochornos comparativos—, Fernando Quesada ha centrado sus principales líneas de investigación en el estudio del armamento y las formas de la guerra ibérica. Su prolífica obra, publicada a lo largo de veintitantos años, constituye una aportación de referencia, concretada